

УДК 94(477)«1941/1945»:069

Вікторія Калашнікова

Доля музейних цінностей Східної України в роки Великої Вітчизняної війни

Музейні цінності України – це те, що пов'язує нас з багатьма поколіннями пращурів. Саме завдяки предметам, що зберігаються в музеях ми знаємо про багатовікові традиції культури українського народу, про певні її регіональні особливості. На жаль, не всі витвори української культури та мистецтва збереглися до наших днів. Значних втрат вони зазнали в роки Великої Вітчизняної війни. Згідно перших офіційних повоєнних даних, що були опубліковані в газеті „Правда” (1948 р.) втрати музеїв України після війни становили понад 40 тисяч експонатів. У 1987 році Міністерство культури УРСР та Український фонд культури оприлюднили нові цифри втрат – 130 тисяч предметів. На початку 90-х з'явилася ще одна версія - ніби-то втрати 21 музею України становлять 283 тисячі 782 предмети¹. А ось до прикладу, російський автор Аксьонов В. в своїй книзі «Любимый музей фюрера. Украинские сокровища» наводить дані, згідно яких втрати витворів мистецтва в Україні становлять 330 тисяч предметів². Проте й ці дані не є остаточними.

Серед населення України і не тільки побутує думка про те, що Східна Україна – це регіон, який розвивався переважно в сфері промисловості, особливо за радянських часів. Рідко хто згадує про східноукраїнські міста в культурному аспекті. Проте, варто зазначити, що за радянських часів велика увага приділялась культурному, в тому числі музейному, будівництву і перш за все в містах з великою концентрацією «робочого класу». На музеї була покладена ідеологічна та виховна місія, саме тому в 20-30-х роках ХХ століття кількість їх постійно зростала. Особливу увагу радянське керівництво приділяла музейному будівництву в Харкові, який був першою столицею Радянської України. Саме тут діяла найбільша кількість музеїв різноманітного характеру, експозиції яких висвітлювали сторінки історії, культури та науки не тільки Східної України, а й країни в цілому.

Проблема долі музейних цінностей України в роки Великої Вітчизняної війни піднімалась в ряді наукових робіт. До питань евакуації музейних колекцій на початку війни, вивезення та нищення музейних зібрань окупантами звертались в своїх роботах такі дослідники, як Максакова Л.В.³, Акуленко В.І., Юнак Н.Ш.⁴, Зейдевиц Р., Зейдевиц М.⁵ та інші. Монографії зазначених авторів були

написані за радянської доби нашої історії, що безперечно знайшло своє відображення в стереотипному погляді на події того часу. Найбільш вагомим пострадянським дослідженням із запропонованої проблеми є дисертація Ткаченко М. І. «Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945)»⁶, яка заклала підвалини для досліджень з цієї теми та намітила напрями подальших наукових пошуків.

За Сходом України давно вже закріпився штамп «промислового регіону». Така думка побутує не тільки серед простого населення, але й серед науковців. Тому в більшості зазначених наукових робіт проблема долі музейних цінностей Сходу України не знайшла належного відображення. Саме тому в даній статті ставиться за мету комплексне дослідження на основі аналізу історичних джерел та публікацій долі музейних цінностей Сходу України в роки Великої Вітчизняної війни, визначення причин, обсягів та наслідків їх нищення та вивезення. Джерельна база дослідження складається з архівних матеріалів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф.4620 – Документи з історії Великої Вітчизняної війни; Ф.3538 – Українська Республіканська Надзвичайна Комісія по встановленню збитків та злочинів, нанесених німецько-фашистськими загарбниками організаціям та населенню УРСР), Державного архіву Харківської області (Ф.Р-2982 – Харківська міська управа; Ф.Р-5029 – Харківський художній музей) та Державного архіву Донецької області (Р-2109 - Документи з історії Донецького краю; Р- 6790 – Донецький обласний краєзнавчий музей).

З початком Великої Вітчизняної війни перед українськими музеями гостро постало питання необхідності порятунку фондів в разі воєнних дій. Відповідно до вказівок Ради з евакуації при Раді народних комісарів СРСР Народний комісаріат просвіти розробив загальний план евакуації музеїв. Згідно якого фонди центральних та частини місцевих музеїв за ступенем цінності були розбиті на три черги евакуації⁷. Зрозуміло, що до першої черги увійшли перш за все музеї Москви та тодішнього Ленінграду, над українськими ж музейними фондами нависла загроза невивезення. Крім того, це питання ускладнювалось тим, що лише ківські музеї опікувались республіканськими відомствами, яким вони підпорядковувались. В інших містах України підготовка та здійснення евакуації покладалась на місцеві органи влади. Доля музейних предметів часто залежала від того, чи розуміло радянське партійне керівництво міст і областей значення збереження культурних цінностей України.

Слід зазначити, що евакуація і консервація творів мистецтва була пов'язана зі значними труднощами ще й через те, що на той час діяли застарілі „плани розвантаження” (евакуації), розроблені десь

у середині 30-х років і розраховані на вивезення лише рідкісних, унікальних пам'яток. Проте і їх виконання часто загримувалось або ставало неможливим. Тому нерідко, відступаючи воїни Червоної армії знищували цінне майно, в тому числі й історико-художнього значення, „щоб не залишати його ворогові”⁸.

В сукупності в тиллові райони СРСР було вивезено від 22 до 26 музеїв із 174 (дані на 1940 рік), тобто лише 13 відсотків від їх загальної кількості. Це були переважно музеї Києва та кількох обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова. Евакуйовані фонди українських музеїв виявилися розпошеними на величезній території.

Встановити вивезену кількість музейних предметів надзвичайно важко. Складність завдання полягає в тому, що облік евакуйованих цінностей було проведено не повністю. Значна частина пам'яток не була інвентаризованою і зберігалась в не розпакованих ящиках, а вироби з коштовних матеріалів обліковувались за загальною вагою в запломбованій тарі. До того ж, втрачено більшість списків музейних предметів, які вивозились в евакуацію⁹.

Аналіз стану збереження пам'яток України в евакуації показує, що не завжди вони перебували в безпеці. Вже в грудні 1941 року заступник начальника Управління в справах мистецтва при РНК УРСР О.Пашенко у доповідній записці до уряду Республіки констатував: „Потрібно враховувати, що з'явилося не мало претендентів з місцевих музеїв, які привласнюють привезені речі і в майбутньому це може призвести до розбазарювання картин, що належать українським музеям”⁷. Нерідким було і розкрадання фондів музеїв України злочинцями¹⁰.

В складних умовах проходила евакуація музейних скарбів. До початку Великої Вітчизняної війни Харків був одним з найактивніших центрів музейного будівництва. Після низки реорганізацій, місцем, де зберігались колекції художніх витворів мистецтва Університету ім. Каразіна, Харківського міського художньо-промислового музею, Харківського церковного-археологічного музею, а також приватні зібрання Філонова, Харитоненко, Кенінга стала Українська державна картинна галерея. Фонди її нараховували 75 000 післяреволюційних предметів. Проте цей надзвичайно багатий музей навіть не був включений до плану евакуації¹¹.

Тим не менш, завдяки відданій роботі співробітників музею 1 жовтня були вивезені деякі цінності Картинної галереї, а саме 4500 предметів у 28 ящиках та 2 тюках¹². Згідно Звіту, складеним окупаційною владою з Харківської картинної галереї було вивезено на Схід близько 306 картин, 1 ковдра, 15 килимів, з відділу штрихарства понад 4 000 речей.

Авторство евакуйованих картин з відділів європейського, російського та українського малярства належало таким відомим художникам, як Патінір, Скорель, Бахюйзен, Доменікіно, Гвідо Рені, Дюрер, Кранах та іншим¹³. До евакуйованих матеріалів Картинної галереї була включена також 41 інвентарна книга. Інші документні матеріали з архіву Галереї у зв'язку з неможливістю евакуації були спалені наприкінці вересня – початку жовтня 1941 року.

Разом з експонатами Картинної галереї вдалось евакуювати 1177 предметів, складених у 7 ящиків з Галереї картин Т.Г.Шевченка¹⁴.

Через довге очікування наказу про евакуацію, а також через нестачу транспорту (було виділено лише 1 вагон) велика кількість культурних цінностей міста Харкова так і не була вивезена. Та навіть ті музейні предмети, які були евакуйовані, більше місяця добиралися до місця призначення. Причиною цього стала замінованість залізниць – прийшлося повертати назад, до Харкова, щоб їхати іншим шляхом. Також не було відомо, куди саме необхідно евакуювати культурне надбання. Спочатку було вирішено перевезти усе до Красноярську, але місцева влада не була попереджена й не знайшлося необхідного приміщення, яке б відповідало вимогам зберігання картин. Тоді було вирішено усе перевезти до Абакану, а в лютому 1942 року до Новосибірська. Під час перебування фондів Харківської картинної галереї в Новосибірську, музейні предмети потрапили під бомбардування, частина картин була пошкоджена, вони потребували реставрації. Саме з цією метою фахівцями Третьяковської галереї була взята картина М.Маковського „Базар в Москві” (інв.№122), а також для експонування – картина Виллевальде „Козаки в Берліні” (інв.№52). Проте, за твердженням дирекції Харківського художнього музею, нині ці пам'ятки відсутні в фондах цього закладу, створеного на базі колишньої галереї¹⁵.

Надзвичайно великих втрат зазнав Харківський історичний музей ім.Д.Яворницького. Значна частина його евакуйованих експонатів перебувала на складі районного відділу НКВС в м. Челкар Актюбінської області Казахської РСР. З 11 ящиків, доставлених туди, 3 безслідно зникли, 2 були відкриті. Інша частина фондів потрапила до Актюбінського краєзнавчого музею. Деякі з них залишаються в ньому і до цього часу¹⁶.

Виявлені архівні документи засвідчують, що постраждали під час бомбардування ешелони з фондами Харківського історичного музею ім. Сковороди та Центрального музею революції прибули до Уфи без супроводу. У розтрощених вагонах вони декілька місяців простояли у тупіку під дощем та снігом. За свідченням представників Уфимського Держбанку „картини були викинуті, попали під дощ.

Довго валялись в сирості, частково були розкрадені, дуже незначна їх частина попала 27 грудня в художній музей Уфи без всякої упаковки". Крім того, під час інвентаризації музейних предметів, що протягом 1941-1944 років зберігались в Уфимській конторі Держбанку СРСР, було зафіксовано зникнення ряду предметів зі срібла загальною вагою понад 19 кг. Також були виявлені обставини бомбардування фондів Харківських музеїв, на ст. Олексіївка (нині Білгородин, Російська Федерація) в 1941 році, які дозволяють зробити висновок, що не всі цінності були відправлені до Уфи. Частину з них було передано на збереження до Білгородського райфінвідділу, а частину відправлено в Саратов¹⁷.

На музеї, як заклади культури, діяльність яких спрямована на виховання людини, громадянина, в тому числі на виховання патріотичних почуттів в населення, радянські партійні органи покладали в роки війни певні завдання та надії. У зверненні НКО СРСР до музейних працівників від 15 липня 1941 року вказувалось на необхідність «свою роботу спрямувати на виховання громадян нашої Батьківщини в дусі радянського патріотизму, відданої більшовицькій партії». Для цього в музеях створювались стаціонарні та пересувні виставки, що відображали героїчне минуле країни. Пересувні виставки, присвячені боротьбі Червоної Армії з німцями у 1918 році були організовані Полтавським краєзнавчим музеєм та Сталінським музеєм Революції¹⁸. В результаті питання збереженості музейних фондів, підготовка їх до евакуації відсувалась на другий план.

Відповідно до офіційної версії музейні фонди Сталінського обласного музею революції та Сталінського художнього музею не евакуювалися, і всі музейні предмети під час окупації області німцями (жовтень 1941-вересень 1943 років) були втрачені¹⁹. Але відповідно спогадам колишніх працівників Сталінського обласного музею революції частина фондів колекцій все ж таки була евакуйована - це експонати з довоєнних колекцій - спогади та фотографії учасників революційних подій²⁰. Через нестаток часу відбирання та пакування музейних предметів не завжди відповідало вимогам техніки безпеки музейних цінностей. Цьому також сприяла паніка та халатність деяких працівників музеїв.

Таким чином, на момент вступу німців на українську землю більшість музейних предметів не була евакуйована в східні райони Радянського Союзу, що створювало загрозу їх вивезення, тим більше, що на думку американського вченого Джонатана Петропулоса еліта націонал-соціалізму, не дивлячись на те, що до неї входили найбільш руйнівні особистості, яких тільки знала історія, вважали себе знавцями культури та витрачали на мистецтво незрівнянно багато часу, енергії та коштів²¹. Німців цікавили перш за все витвори мистецтва світового

значення, археологічні пам'ятки та все, що являло собою цінність.

На момент приходу німців в Харків Картинна галерея налічувала понад 2 500 картин, 27 000 гравюр. Також вони застали значну кількість порцеляни та художніх виробів з народного мистецтва²². Більш детальний звіт про те, що було в Галереї під час окупації знаходимо в Акті, складеному 7 серпня 1942 року. На той час в Харківській картинній галереї зберігалось 2 112 картин, 457 ікон, 26 300 гравюр, 59 скульптур, 2 900 керамічних виробів, 527 зразків тканин, 148 одиниць меблів, а також 1 017 інших художніх речей (мініатюри, бронза, бісерні вироби та інше). З цієї кількості в експозиції перебувало 556 картин, 49 ікон, 133 гравюри, 24 скульптури, 456 керамічних виробів, 132 зразка тканини, 121 одиниця меблів та 964 екземпляри інших художніх виробів. Крім того, 103 предмети тимчасово були вилучені з Галереї для потреб Німецьких Збройних Сил²³. Таким чином, на II квартал 1942 року загальна кількість художніх речей, що зберігалась в музеї за інвентарним обліком становила 33 520 предметів, з них в експозиції перебувало 2 435 одиниць, в III кварталі того ж року кількість предметів становили 33 487 одиниць, а в IV кварталі 1942 року їх вже налічувалось 33 351²⁴. Як бачимо різниця кількості музейних предметів, що перебувала на обліку в Харківській картинній галереї на початку та наприкінці 1942 року становила 169 одиниць. На жаль, відомостей куди поділися ці предмети у звіті за 1942 рік зазначено не було, тож можна припустити, що вони були вилучені представниками окупаційної влади, наприклад, для обладнання військового казино або кабінетів, як це часто бувало²⁵.

Необхідно зазначити, що згідно актів, які були складені за радянської влади перед та після окупації кількість предметів, що знаходились в Харківській картинній галереї була майже в два рази більшою. Наприклад, згідно «Опису розкрадених та знищених музейних цінностей Державної картинної галереї м. Харкова» збитки становили 72 012 одиниць предметів, в деяких наукових статтях також фігурують дані схожі на ці, а саме що з 75 000 пам'яток, які зберігалися в галереї напередодні війни, було втрачено близько 70 000²⁶. Проте, якщо порівнювати акти, які були складені окупантами та працівниками музею вже після звільнення, то по основних категоріях, а саме по кількості картин, ікон, гравюр, скульптур дані майже збігаються²⁷. Таким чином, можна припустити що або німці ставили на облік тільки найбільш цінні, основні, предмети і навіть під категорію «Інше» потрапляло далеко не все, що знаходилося в Картинній галереї, або такі предмети, як килими, фарфор, тканини, меблі були розкрадені ще до вступу в місто німців самими мешканцями, хоча пізніше це було віднесено на рахунок окупантів.

Прикладом того, що місцеве населення все ж таки могло пограбувати музей свідчить цей випадок, що був документально зафіксований німцями. Десь 23-24 жовтня 1941 року до Галереї вдерлися грабіжники. Їх цікавили не картини, а передовсім килими (було вкрадено 14 килимів) та порцеляна (пограбовані були ящики, які підготували до евакуації, але не встигли вивезти)²⁸.

В період окупації Картинна галерея була перейменована в Український художній музей «з огляду на те, що стара назва не відповідала за змістом наявним фондам і напряму роботи Музею». Разом з тим було змінено основну структуру Музею, що став складатись з 4-х відділів:

- I. Відділу Українського мистецтва, якому було надано провідне значення (раніше цього відділу зовсім не було);
- II. Відділу Європейського мистецтва;
- III. Відділу Сходу та Російського мистецтва;
- IV. Кабінету графіки.

20 грудня 1941 року в наслідок клопотання дирекції від пана Обербюрогмістра було видано особливу охоронну грамоту Музеєві, що забороняє будь-кому вилучення художніх речей з Музею²⁹.

Це розпорядження звичайно ж втратило свою вагу, коли німецькі окупанти вимушені були відступати. Як і з багатьох музеїв України вони намагались вивезти все те, що на їх думку мало історичну або культурну цінність. Так, згідно «Опису розкрадених та знищених музейних цінностей Державної картинної галереї м. Харкова» до Німеччини було вивезено 446 картин російського та українського живопису починаючи з XVIII століття, серед яких знаходились роботи Г. М'ясоєдова «Посуха», К. Маковського, В. Маковського, І. Шишкіна, О. Боголюбова, В. Верещагіна, С. Васильковського, І. Рєпіна, І. Айвазовського, В. Боровиковського, Т. Шевченка, О. Кіпренського, М. Ге, А. Куїнджі, О. Мурашка, М. Нестерова, В. Орловського, В. Серова, М. Башкирцевої, радянських живописців С. Герасимова, М. Глушенка, В. Костецького, Ф. Кричевського, А. Петрицького, Г. Світлицького та інших³⁰. Також було вивезено 220 картин західноєвропейського живопису XVII-XIX століття – роботи італійських живописців Фурікі, Бервардо Строчці, Луки Джордано, Аннібало Каррачі; нідерландських – Отто Беніуса, Снейдерса; голандських – Сторка, Грута, Геріта де Віта; німецьких – Ахенбаха, Зеєля; австрійця Пляцера; французця Деля Гіра та інших. Окупанти вивезли до „рейху” частину унікальної збірки іконопису XVI – XVII ст. – 253 одиниці³¹, більше 20 000 гравюр та інші мистецькі вироби³².

З протоколу допиту доктора Роде у 1945 році, який в роки війни був директором Художнього зібрання Кенінсберга,

відомо що, вивезені з Харківської картинної галереї картини західноєвропейського та російського мистецтва були відправлені німцями до Вільденгофського замку. Подальше перебування цих предметів не відомо³³.

Щоб замести сліди свого злочину, фашисти, відступаючи, підпалили музей³³. Вогнем знищено було 1207 картин вітчизняних та західноєвропейських художників, 24 скульптури, фарфор, зразки тканин, меблі, український народний одяг, керамічні вироби³⁴.

Згідно архівних даних під час пожежі в Державній картинній галереї м. Харкова також згорів мистецтвознавчий архів³⁵. Проте, за свідченнями оберштурмфюрера СС Нормана Фестера на допиті, цей архів разом з деякими музейними предметами був вивезений нацистами до Німеччини³⁶.

Тим не менш для мистецтвознавців Харкова та України в цілому архів Харківської картинної галереї в наслідок війни був втрачений. Він містив наступні документи:

1. Інвентарні книги та картотеки музеїв, на базі яких була організована Галерея;

2. Архіви художніх об'єднань художників Радянської України (ОСМУ, АРМУ, АХЧУ), особові справи художників, біографічні данні, листування художників, каталоги виставок цих організацій та фотографії окремих витворів та їх авторів;

3. Документи, пов'язані з придбанням експонатів та їх переміщення по державі та за її межами;

4. Реєстр вступу на всі експонати Галереї;

5. Охоронні листи музейних цінностей експозицій, фондів в ГКГ виставок,

6. Наукові картки відділу Радянського мистецтва, Західноєвропейського мистецтва, відділу Сходу, української народної творчості, староруського та староукраїнського мистецтва та сектору фарфору;

7. Предметна картотека експонатів всіх відділів Галереї в 3-х екземплярах,

8. Схеми експозицій всіх відділів Галереї та виставок, що організовувались в її стінах протягом всього її існування, а також анотації по всіх розділах експозиції і кожному залу окремо;

9. Методичні розробки екскурсій по відділу російського та українського дореволюційного мистецтва, радянського мистецтва, західно-європейського та східного мистецтва;

10. Методичні розробки, тези та конспекти, окремі рукописи доповідей, які робились науковими співробітниками Галереї: на наукових нарадах, а також для масового глядача на підприємствах, в

клубах, в ВНЗ-ах, в військових частинах в Харкові та на перефіріях;

11. Фототека, що була складена з фотографій експонатів Галереї для наукової та предметної інвентаризації, а також фотографії окремих експонатів та виставок, організованих в Галереї;

12. Колекція фотографій давньої української архітектури та української народної творчості;

13. Каталоги всіх виставок, організованих в Галереї та рукописи вступних статей³⁷.

Крім Харківської картинної галереї збитків зазнали також інші харківські музеї. Розграбованими виявились Історичний та Краєзнавчий музеї, Центральний музей революції. З Державного історичного музею, за вказівками штабу Розенберга, були вивезені до Німеччини всі стародавні ікони, художні картини, зброя XVI – XVII століть, дуже цінні килими та історичні документи, після чого музей був підпалений разом з усіма предметами, що там залишились. Центральний музей революції зазнав збитків внаслідок дій представників того ж штабу. З його фондів до Німеччини були відправлені картини та інші коштовності, а також документи, що зберігались у вигляді фото-негативів, кількістю 120 тисяч одиниць³⁸.

Одним з найпотужніших музеїв природознавчого характеру в Україні напередодні війни був Музей дарвінізму, створений на базі Харківського Імператорського університету ще в 1807 році. Цю назву він отримав у 1837 році, до цього ж часу він називався Музей природознавства. Треба зазначити, що напередодні війни університетський музей володів надзвичайно цінною колекцією експонатів, однак до плану евакуації включений не був. В його будівлі жили дружини професорів університету й завдяки зусиллям А.В. Писаржевської музей отримав у комендатурі охоронну грамоту. Саме тому, завдяки турботі співробітників біологічного факультету, що залишились у Харкові, вдалось зберегти основну частину колекції музею³⁹. Хоча й були втрати, зокрема, з надзвичайно цінних черепашок, колекція яких збиралась понад 100 років, зникли перли⁴⁰.

У знищеному німцями Харківському археологічному музеї загинули прапори військового Запорізького, печатки козацької старшини, оригінали грамот та універсалів українських гетьманів, наказів російських царів, старовинні книги, серед яких був «Апостол» Івана Федорова 1580 року видання, колекція російської зброї, починаючи з XII століття⁴¹. Значних збитків було завдано Музею анатомії людини Харківського університету. Точні розміри втрат виявити не представляється можливим через втрату інвентарних списків.

Ворошиловградський краєзнавчий музей, створений у 1920 році не був евакуйований радянською владою на Схід. З приходом

німців в місто неодноразово висловлювалась думка про поновлення діяльності музею. Зокрема, у вересні 1942 року в газеті «Нове життя» повідомлялось: «За ухвалою міської управи у нашому місті буде відкрито історичний музей. На попередні витрати по організації та відкриттю передбачено фонд в сумі від 5 до 6 тис. карбованців». За існуючими даними, цінності, заховані в старому музейному приміщенні, якимось чином потрапили до приміщення, що було визначене окупантами для музею. Під час визволення міста від німців музей був залишений без охорони. В результаті чого багато цінностей було пограбовано⁴².

Напередодні війни в Сталіно знаходилося два музеї: Сталінський обласний музей революції і Сталінський художній музей. В Сталінський обласний музей революції потрапила бомба і неевакуйована частина музейних предметів згоріла⁴³. Що стосується експонатів художнього музею, то з всього довоєнного багатства збереглося лише 11 витворів. Згідно повідомленню від 9 червня 1945 року Комітет у справах мистецтва при Раді Народних Комісарів УРСР доручив представнику вказаного Комітету прийняти від донецького художника Є.Є. Грейліха, збережені ним під час окупації 11 картин⁴⁴.

Напередодні війни одним з найбагатших музеїв Сталінської області був Маріупольський краєзнавчий музей. Через дев'ять місяців після захоплення міста в Маріуполь прибула зондеркоманда для з'ясування наявності культурних цінностей в музеї, архіві та бібліотеках. Керівник групи Ганс Рейн відмітив у звіті, що «багато матеріалів втрачено внаслідок мародерства...». Також зазначалося, що перед наступом німецьких військових частин більшовиками було знищено багато коштовностей, в основному виготовлених із дорогоцінних металів. Розміщена у трьох великих залах більшовицька виставка-пропаганда «Соціалістичне будівництво» та неповний відділ «Революція» також були знищені⁴⁵.

На момент прибуття дослідницької групи Рейна по виявленню культурних цінностей в експозиції музею налічувалося приблизно 15 тисяч експонатів. На другому поверсі знаходилися доісторичні зібрання, колекції з природознавства, два могильники, три панорами заповідників, які належали музею і знаходилися за межами міста. Тут також були представлені експонати тварин, фауна Маріупольських степів та Азовського моря. На верхньому поверсі знаходилися відділи історії та мистецтва. Кількість картин з періоду нового часу була незначною, до того ж це були копії. На той час в музеї не збереглося жодної оригінальної картини Куїнджі. 10 картин було передано на тимчасове користування офіцерському санаторію. В історичному

відділі містилися знахідки з Ольвії, грецькі та римські монети, глечики і таке інше. Експонувалися деякі прикраси та списи скіфських часів, які не містили собою цінності, бо цінні знахідки були передані до Москви та Ленінграду. Також було представлено багато знахідок татарських часів, національний одяг греків, предмети їх побуту⁴⁶.

На першому поверсі знаходилася музейна бібліотека. Вона налічувала 17362 томи і являла собою наукову цінність. Тут зберігалася 2500 екземплярів періодичної літератури (газети від 1917-1921 років “Мариупольская жизнь”, “Слово”, “Известия”, “Вести”, “Пролетарская жизнь” і таке інше), довідники – 610 екземплярів, соціально-економічна дореволюційна література – 1022, марксистсько-ленінська література – 1050, природознавча та сільськогосподарська література – 3732, українська статистика – 300, а також дані по Маріупольському краю – 510, загальні данні – 200, матеріали Катеринославського виробництва – 460, матеріали про Донецький басейн – 520, художня література – 590, археологічна, історична та географічна література – 5400 екземплярів⁴⁷.

Є свідчення, що при відступі німців в 1943 році частина музейних фондів була відправлена до Берліну, у сховище Верховного командування Вермахту⁴⁸, але що саме і в якому обсязі – невідомо.

Таким чином, загальні втрати музейного фонду України були величезними. Німецький окупаційний режим завдав неабияких збитків нашому культурному надбанню, справжні масштаби яких і досі не встановлені і мабуть не будуть встановлені ніколи, бо архівних документів, які б засвідчували точну кількість музейних фондів напередодні війни, кількість евакуйованого, кількість вивезеного окупантами та кількість знищеного не існує. Їх або знищили радянські війська, або німці, а деяких взагалі ніколи не існувало. Вивчаючи архівні матеріали про долю музейних цінностей в роки Великої Вітчизняної війни доходимо до висновків про те, що відповідальність за втрати, які понесли українські музеї має бути розподілена між радянським керівництвом, яке не змогло забезпечити належної евакуації музейних предметів, як це зробили в Західній Європі, та нацистським окупантами, які вилучали потрібні їм витвори мистецтва, а інші знищували як непотріб. Перспективою дослідження даної теми є вивчення та вирішення наступних практичних завдань: встановлення кількості, інвентарних номерів, руху та теперішнього місця перебування музейних предметів, що внаслідок евакуації або німецької окупації не повернулись до музейних фондів, з яких походили.

Примітки:

¹ Кот С. Повернути культурне надбання можна. Була б добра воля// Віче.-1996.- № 5.- С.130-131

² Аксенов В. Любимый музей фюрера. Украденные сокровища.- Спб.: «Издательский дом «Нева»»; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001.- С.259

³ Максакова Л.В. В рядах воюющего народа.- М.: „Мысль”.- 1965.- 124 с.; Максакова Л.В. Как были спасены культурные ценности// Эшелоны идут на Восток: из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941 – 1942 гг. Сб.статей и воспоминаний.- М.: «Наука», 1966.- С.72-86; Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. –М.: Просвещение, 1990.- 130 с.

⁴ Акуленко В.І. Злочини проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927-1941 рр.).-К.: „Знання”, 1991.- 48 с.; Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.К.:Т-во „Знання” УРСР, 1987.-48с.- (Сер.6 „Література і мистецтво”; №6).

⁵ Зейдевиц Р., Зейдевиц М. Дама с горностаем. Как гитлеровцы грабили художественные сокровища Европы/ Пер. с нем. В.М. Острогорского и А.А.Симонова под ред. З.С. Шейниса.- М.: «Прогресс», 1966.- 223с.

⁶ Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): Автореф. Дис... канд. Іст. Наук: 07.00.01 / Київський держ. Ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 23 с.

⁷ Максакова Л.В. Как были спасены культурные ценности ... - С.73

⁸ Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство... - С.11

⁹ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМ України; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Соборна Україна, 1996. – 91 с. – (Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи; Вип. 8).- С.77-78

¹⁰ Там само . - С.78

¹¹ Мызгина Судьба художественных ценностей Харькова// Культурная карта Европы. Сб. Мат-лов междунар.конференции «Культурная карта Европы: судьба перемещенных культурных ценностей в третьем тысячелетии».М., ВГИБЛ, 10-11 апреля 2000г. Москва: Рудомино, 2002.- С.181

¹² Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство... - С.7

¹³ Державний архів Харківської області (даліДАХО).-Ф.Р-2982,оп.4, спр.225, арк.2

¹⁴ Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство... -С.7

¹⁵ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії ... – С.79-80

¹⁶ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права// Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6... – С. 119

¹⁷ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії ... – С.79; Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей ... – С. 119

¹⁸ Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921 – 1945 рр.// УІЖ.- 1975.- №3.- С.126

¹⁹ Державний архів Донецької області (далі ДАДО).- Ф. Р-6790, оп. 1.- Передмова до опису

²⁰ Койнаш Т.П. Из истории формирования коллекции// Донбасс.- 1999.-№1.- С.50

²¹ Петропулос Джонатан Для Германии и для себя: что стояло за разграблением и коллекционированием искусства нацистскими лидерами. Часть 1// http://spoils.libfl.ru/spoils/rus/spoil4_4.html#13.

²² ДАХО.-Ф.Р-2982, оп.4, спр.225, арк.3

²³ Там само.- Арк.27

²⁴ Там само.- Арк. 52

²⁵ Там само.- Арк. 17,23

²⁶ Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження// Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6: Матеріали національного семінару «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни» (Чернігів, вересень 1994) / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Національна парламентська бібліотека України. – К., 1996. – С. 15-25; Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей ... – С. 113

²⁷ ДАХО.-Ф.Р-2982, оп.4, спр.225, арк.27; Р-5029, оп.1, спр.6, арк.1-45

²⁸ ДАХО.-Ф.Р-2982, оп.4, спр.225, арк.2,3

²⁹ Там само.-Арк.3-5

³⁰ ДАХО.-Ф.Р-5029, оп.1, спр.6, арк.1-19; ЦДАВО.-Ф.Р-4620, оп.3, спр.324, арк.63

³¹ ДАХО.-Ф.Р-5029, оп.1, спр.6, арк.21-36, 44

³² ЦДАВО.-Ф.Р-4620, оп.3, спр.324, арк.182; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на території України в роки Великої Вітчизняної війни.- К.: Політвидав України, 1986.-С.214-216; Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти).: Дис. Канд. Іст. Наук 07.00.01/Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. –С.128

³³ Аксенов В. Любимый музей фюрера. ...- С.247-248

- ³³ Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство... -С.8
- ³⁴ ДАХО.-Ф.Р-5029,оп.1,спр.6,арк.1-45
- ³⁵ Там само.-Арк.1-3
- ³⁶ Аксенов В. Любимый музей фюрера. ... - С.257
- ³⁷ ДАХО.-Ф.Р-5029,оп.1, спр.4, арк.1-3
- ³⁸ ЦДАВО.- Ф.3538, оп.1,спр.52, арк.11
- ³⁹ Тарапова Е. И. Музей природы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина// http://universitates.kharkov.ua/arhiv/2005_3/tarapova/tarapova.html
- ⁴⁰ ЦДАВО.-Ф.Р-4620,оп.3,спр.324, арк.182- 183
- ⁴¹ Поляцковой А.В. К вопросу о разграблении гитлеровцами культурных ценностей Европы в годы Второй мировой войны// Історичні та політологічні дослідження. - 2000. - №1 (3). - С.6
- ⁴² Северина А. Семь месяцев «Нового життя» // Вечерний Луганск.- 2005.-№9(218). – С.20-21// http://shusek-yakirposad.blogspot.com/2008/08/blog-post_18.html; Борщенко Л.М. Історія створення Луганського обласного художнього музею і його колекції// <http://www.artmuseum.lg.ua/museum/history.html>
- ⁴³ ЦДАВО.-Ф.Р-4620,оп.3,спр.324,арк.166; Койнаш Т.П. Из истории ... - С.50; В.Горбик, С.Кот Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки другої світової війни// Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6... -С.149
- ⁴⁴ ЦДАВО.-Ф.Р-4620,оп.3,спр.324, арк.166; Шитиков В.М. Обитель красоты и вдохновения// Донбасс.- 1999.-№1.- С.8; Лебедь Н. Спасение «Боярышни»// Панорама.-№45.-2005.- 10-16 ноябрь.-С.10
- ⁴⁵ Божко Р. Испытание войной: к 80-летию городского краеведческого музея.- С.4; ДАДО.Ф.Р-2109, оп.1, спр.325, арк.64, 66
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 46
- ⁴⁷ Там само.- Арк. 66, 70
- ⁴⁸ Там само.- Арк. 4

Виктория Калашникова

Судьба музейных ценностей Восточной Украины в годы Великой Отечественной войны

В статье на основе анализа архивных материалов и научных публикаций рассматривается судьба музейных фондов в годы Великой Отечественной войны. Территориальные рамки исследования – восточные области Украины. Автор определяет причины, объемы и последствия уничтожения и вывоза украинских музейных ценностей в годы войны.

Viktoriya Kalashnikova

**The fate of Eastern Ukraine's museum values
during the Great Patriotic War**

The article covers the fate of museum funds during the Great Patriotic War basing on archival documents and scientific publications. Territorial frame of the investigation is Eastern regions of Ukraine. The author determines causes, size and consequences of destruction and displacement of Ukrainian museum values during the war.

Надійшла до редакції 27.03.2009.